

Coğrafiya dərslərində problemlə təlim şagirdlərin idraki fəaliyyətlərinin hərəkətverici qüvvəsi kimi

Dadaş Mətləb oğlu Ələsgərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

E-mail: dadash_elesgerov@mail.ru

Cəmilə Qədim qızı Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rəyçilər: p.ü.f.d., prof. İ.N. İsayev,
c.ü.f.d., dos. M.X. Məmmədov

Açar sözlər: dərslər, idrak, problem, tədris, müəllim, bilik, mərhələ, proses

Ключевые слова: урок, познание, проблема, преподавание, учитель, знания, этап, процесс

Key words: lesson, cognition, problem, teaching, teacher, knowledge, stage, process

Fəal təlim əsasında qurulmuş coğrafiya dərslərinin bünövrəsi problem əsasında yaradılır. Müasir təhsil sistemində yaradıcı bacarığa malik olan şəxslər yetişdirmək üçün problemlə təlimin yaradılması zəruri haldır. Yaradıcı şəxsin əsas üstünlüyü onun yeni bilik, bacarıqlar əldə etməyi, yeni hadisə və prosesləri, obyektləri kəşf etməyində ibarətdir.

Problem - həllinin üsulu və ya cavabı məlum olmayan suallardan ibarət olan mürəkkəb məsələdir. Problemdə məlumla naməlum, verilənlər axtarılır və məsələnin şərti ilə cavabı qarşılıqlı əlaqə yaradır. Problem sistemləşməmiş biliklə artıq sistemləşməmiş biliklər arasında həlqdədir.

Real problemlərdən fərqli olaraq, tədris problemi ancaq şagird üçün həll edilməmiş məsələ kimi, qalmaqdadır, yəni tədris probleminin həllində şagird elmi kəşflərlə məşğul olmur o, sadəcə olaraq elmə məlum olan obyektiv olaraq özü üçün kəşf edir.

— Problemlə təlim elə bir təlim prosesidir ki, bu zaman təlim prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli istiqamətində şagirdlər tərəfindən biliklər müstəqil şəkildə müxtəlif yollarla əldə edilir. Bu zaman tək-cə problemin həll olunması və biliklərin əldə edilməsi deyil, həmçinin şagirdlərin idraki fəallığı və yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. Şagirdlərin təlim prosesində idrak fəallığının inkişafına qoşulması bir neçə mərhələlərlə həyata keçirilir. Problemlə təlimin bu mərhələləri ardıcıl və sistemli şəkildə əlaqələndirilir. Bu mərhələlərdən ən mühüm olanı problemlə situasiyanın yaradılması mərhələsidir. Bu zaman şagirdlərin qarşısına ziddiyyətli məsələ qoyulur. Bu da onların çətinliklə üzləşməsinə səbəb olur və problemlə təlimi yaratmaq üçün ilk növbədə problemlə situasiya təşkil etmək lazımdır. Psixologiya elmində qeyd edildiyi kimi təfəkkürü fəallaşdırmaq üçün onu hərəkətə gətirən təkan lazımdır. Bu təkanı da tədris prosesində sual və ya tapşırıq verməklə yaratmaq olar. Bu cür sual və ya tapşırıq problemi yaratmış olur. Bu sualı və ya tapşırığı yerinə yetirilməsi şagirdlərdə çətinlik yaradırsa və onları cavablandırmaq üçün fəaliyyətə yönəldirsə demək bu zaman yaranmış vəziyyət bizə lazım olan problemlə situasiyadır.

Problemlə vəziyyət - situasiya tədris prosesində öyrənilən hər hansı bir mövzu ilə bağlı ortaya çıxmış ziddiyyətli məsələlərin həllində və yaxud müəllim tərəfindən qarşıya qoyulan sual və tapşırıqların həllində şagirdlərin düşdüyü psixoloji vəziyyətdir. Problemlə vəziyyətin situasiyanın yaranmasının başlıca səbəbi şagirdlərin mövcud biliyi ilə yaranmış çətinliyin və ya

ziddiyyətli məsələnin həlli üçün lazım olan bilik arasındakı ziddiyyətdən ibarətdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əgər ziddiyyətli məsələnin həlli yolu və ya çətinlik yaradan sualın cavabı şagirdlər tərəfindən məlum deyilsə, onda bu zaman mövcud problem məsələ şagirdlər üçün problem vəziyyətə çevrilir.

Problemlə vəziyyət yaradılarkən şagirdlərin emosional fəaliyyəti artır həmçinin şagirdlərdə dünyagörüşü inkişaf edir. Problemlə vəziyyət yaratmaqla dərs prosesində yeni mövzu dərstdə öyrənilir. Belə ki, müəllim yeni mövzuya giriş edərkən şagirdlərlə şifahi frontal sorğu keçirir, bu zaman şagirdlərin əvvəlki biliklərinə əsasən yeni mövzu ilə bağlı müsahibəsi keçirilir. Bu zaman şagirdlər qarşıladığı çətin vəziyyətin həlli sonrakı məlumatların dərk olunmasında böyük rol oynayır.

Problemlə vəziyyətin yaradılması mərhələsi problemin irəli sürülməsi və onun şagirdlər tərəfindən dərk olunması ilə başa çatır. Problemlə təlimin ikinci mərhələsində isə şagirdlər irəli sürülmüş problemin həlli yollarını tapmağa və həll etmək üçün fərziyyələrini irəli sürür və sübut etməyə çalışırlar. Bu mərhələyə qapalı mərhələ deyilir. Bu zaman onlar müstəqil olaraq bilikləri özləri müxtəlif mənbələrdən əldə etməyə çalışırlar. Növbəti, üçüncü mərhələdə qarşıya qoyulmuş ziddiyyətli məsələni həll etmək üçün müxtəlif yollarla geniş informasiyalar əldə olunur. Bu mərhələyə açıq mərhələ də deyilir. Bundan sonra isə problemlə məsələlərin həlli üçün mərhələlər gəlir. Bu mərhələlərdə, əldə edilmiş nəticələr yoxlanılır, alınmış bilik və bacarıqlar sistemləşdirilir və ümumiləşdirilir.

— Problemlə təlimin tədris prosesində təşkil edilməsinin pedaqoji cəhətdən çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, təlimin düzgün şəkildə təşkil olunması ilk növbədə müəllimin pedaqoji hazırlıq səviyyəsindən, pedaqoji və metodiki bacarığından asılıdır. Bunun üçün müəllim ilk növbədə dərstdə problemin necə yaradılması yollarını bilməlidir. Həmçinin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, yaş səviyyələrini, idrak qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır. Hər bir müəllim dərsi təşkil edərkən bir pedaqoq kimi təlim və tərbiyə işini də əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Problemlə vəziyyətin yaradılmasında bu cür pedaqoji proseslər də nəzərə alınmalıdır. Çünki, qarşıya qoyulan ziddiyyət nə dərəcədə naməlum olsa da, şagirdlər üçün əlçatmaz olmamalıdır. Bununla da şagirdlərin ümitsizliyə qapılması, onlara verilmiş məsuliyyətin öhdəsindən gələ bilməmək düşüncəsi yaratmamalıdır. Problemin həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlar dərsin daha maraqlı keçməsinə, əvvəlki cansıxıcı dərs tipinin yeni tədqiqatyönlü dərslə əvəz olunmasına şərait yaradır.

İstər coğrafiya, istərsə də digər fənlərin tədrisində istənilən vaxt problemlə situasiya yaratmaq olmur. Belə ki, elə material olmalıdır ki, şagirdlər artıq bilməlidir ki, bu materiallar onların keçmiş biliklərinə, məlumatları ilə əlaqəli deyil. Beləliklə, şagirdlər onlara təqdim olunmuş məsələni həll etmək, naməlum məsələni müəyyənləşdirmək üçün tədqiqat aparırlar. Problemlə situasiyanın həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlardan əldə edilmiş materiallar əsasında idraki tələbatın təmin edilməsində, əldə etdikləri bilikləri mövcud şəraitdə tətbiq etməkdə, şagirdlər öz yaş səviyyələrinə uyğun olaraq müxtəlif tədqiqat metodları ilə tanış olmasında əhəmiyyəti böyükdür.

Problemlə təlimin tədris prosesində pedaqoji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq əsas diqqət təlim, tərbiyə, bilik və bacarıqların formalaşmasına yönəldilmişdir. Problemin yaradılması zamanı qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması şagirdlərdə özünəinamın yaranmasına imkan yaradır. İnkişafetdirici xüsusiyyətləri nəzərə alsaq problemin həlli yollarının araşdırılması və onların həlli təlimdə qarşıya qoyulmuş nəticələrin əldə edilməsinə, həmçinin şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin daha da formalaşmasına təkan verir.

Problemlə təlimin qurulması və problemlə situasiyanın yaradılması müəllimdən xüsusi ba-

carıq tələb edir. Bu cür situasiyanı yaratmaq üçün ilk növbədə lazımi mühit təşkil edilir, daha sonra isə şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici olan suallar ünvanlanaraq ziddiyyətli məsələlər qoyulur. Bütün bu proseslərdə istiqamətləndirici qüvvə müəllimdir. Müəllim daim yaranacaq hər cür vəziyyətə hazır olmalı və əlavə çatışmazlıqlar yarandıqda əlavə “B” planı da olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fəal təlimin qurulması problemi təlimin yaradılmasının əsası olmayıb əksinə, problemlə təlim yaratmaqla biz fəal təlimi artıq qurmuş oluruq. Çünki təlimi fəallaşdıran məhz irəli sürülən problemin özüdür.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq artıq təhsil bu cür təlimi istəyir. Bu səbəbdən müəllimlər daim bu istiqamətdə araşdırmalar aparmalı, hər bir dərse uyğun problem situasiya təşkil etməyin yeni yol və texnologiyalarını araşdırmalı və öz üzərində işləməli və pedaqoji bacarıqlarını təkmilləşdirməlidirlər.

Müasir təlim prosesinin əsasını təşkil edən problemlə təlimin bir sıra pedaqoji üstünlükləri vardır. Bunlarla tanış olaq:

1. Qarşıya qoyulmuş problemin həlli istiqamətində şagirdlər tərəfindən müstəqil şəkildə biliklər əldə olunur.

2. Şagirdlərdə təlim prosesinə yüksək maraq yaranır.

3. Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür formalaşdırılır.

4. Təlim nəticəsində əldə edilmiş bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsinə və daha yaxşı yadda qalmasına şərait yaranır.

Coğrafiya fənninin tədrisində də problemlə təlimin yaradılmasının çox böyük üstünlükləri vardır. Digər fənlərdən fərqli olaraq Coğrafiya fənnində obyekt və hadisələrin daha yaxşı dərk olunması o obyekt və hadisələr haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasından asılıdır. Əgər təsəvvürlər formalaşmasa onların yadda qalması çətin olacaq. Hər bir coğrafiya müəllimi öz pedaqoji fəaliyyətində müasir təlim forması olan problemlə təlimi təşkil etməsi onun gələcək nailiyyətlərinin əldə olunmasında müsbət rol oynayacaqdır. Bu səbəbdən siniflər üzrə coğrafi bilikləri şagirdlərə çatdırarkən ilk növbədə problemlə, ziddiyyətli məsələ qaldırmaq lazımdır. Bu problemlə müəllim şagirdlərin diqqətini dərse yönəltmək, hadisə və prosesləri özləri tədqiq etməklə və ya müşahidə etməklə daha yaxşı dərk etmiş olurlar.

Müasir təhsil sisteminin tələblərinə əsasən tədrisdə problem təlimin təşkil edilməsi keyfiyyətli təlimin yaradılmasının əsas şərtlərindəndir. Problemlə təlimin təşkilinin pedaqoji əhəmiyyəti dərslə prosesində şagirdlərin tədqiqatçı kimi formalaşması, onlarda idraki bacarıqların və təfəkkürün inkişaf etməsinə imkan verir. Müəllimin isə demokratik mövqedə çıxış etməklə şagirdlərlə bərabər hüquqlu səviyyədə olması, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq yolunda lazımi şəraitin yaratması və lazımi nəticələrin əldə edilməsini əsas götürür.

— Problemlə təlimin ən mühüm pedaqoji üstünlüyü dərslə prosesində şagirdlər qarşısında problem əsaslı öyrənmənin həyata keçirilməsinə imkan verir. Problem öyrənmə də əvvəlki qeyd edilənlərdə nəzərdə tutulduğu kimi əsas məqsəd şagirdlərdə idraki bacarıqların inkişaf etdirməkdir. Həmçinin bu vəziyyət şagirdlərə necə öyrənməyi öyrədir ki, bu da müasir dövrün ən aktual məsələlərindəndir. Problemin həlli məsələsi təlim prosesində istifadəsi hələ çox əvvəllərdən tanınmasına baxmayaraq, daha da inkişaf etdirilərək sinif şəraitində tətbiq edilməsi istiqamətində kifayət qədər işlər görülmüşdür. Nəticədə, bugünkü, müasir təhsil sisteminə artıq bütün dərslərdə problemlə öyrənmə tətbiq edilir. Bu cür öyrənmədə müəllimin əsas məqsədi problem irəli sürərək, bu istiqamətdə şagirdlərə suallar verərək problemin həlli üzrə şagirdləri araşdırmaya yönəltməkdir. Bu da şagirdlər arasında qarşılıqlı dialoqun və əməkdaş-

lığın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman müəllim şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və intellektlərinin inkişafını üzə çıxarmağa çalışır. Problem öyrənmənin yaranması üçün ilk növbədə lazımı mühit yaradılmalıdır. Elə bir mühit ki, problemin həlli istiqamətində fikir mübadiləsi yaradıla bilsin. Problem əsaslı öyrənmə sinif müzakirəsi zamanı yaranır.

Bu cür öyrənmə axtarılan məsələ ilə bağlı axtarıcılıq və sorğu-sualın təşkilinə geniş imkanlar açır.

Problem əsaslı öyrənmə zamanı şagirdlərdə birgə işləmə qabiliyyəti formalaşır. Belə ki, onlar müxtəlif iş üsulları ilə həm tanış olurlar, həm də cüt, fərdi, kiçik qruplarla işləyirlər. Bu cür işləmək mürəkkəb tapşırıqlarda şagirdlərdə bir-birinə kömək etmək, qarşılıqlı dialoqda iştirak etməyə imkan yaradır. Problem əsaslı öyrənmə o demək deyil ki, geniş məlumatlar şagirdlərə ötürülsün, onun əsas məğzini şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək, problemin həlli istiqamətdə axtarışa yönəltmək, onlara da yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Problemlə öyrənmənin təşkili ilk növbədə *şagirdləri problemə doğru yönəltməkdən* başlayır. Bu cür öyrənməni təşkil etməzdən əvvəl müəllim dərslərin məqsədini şagirdlərə çatdırmalı, onlarda dərslərə qarşı maraq yaratmalıdır. Problem əsaslı öyrənmə üzrə qurulmuş dərslərdə əsas məqsədi geniş həcmli hazır məlumatları şagirdlərə ötürmək olmayıb, lazımı məsələləri necə axtarmağı, həll etməyi, müstəqil şəkildə öyrənməyi öyrətməkdir. Şagirdlər müstəqil şəkildə əldə etdikləri məlumatdan istifadə edərək problemi həll etməyi bacarırlar. Araşdırılan problemin dəqiq cavabı olmur və bu səbəbdən bir sıra ən mürəkkəb problemlərin həllində ziddiyyətlərlə üzləşilir. Tədqiqatın aparılması mərhələsində də şagirdlərin qarşısına problem qoymaqla, onlara suallar verməklə, tədqiqat sualına cavab tapmaq məqsədi ilə onları tədqiqat aparmağa daha da həvəsləndirilir.

Şagirdlər nəyəsə toxunaraq, görərək, hiss edərək və ya onlara suallar verməklə biliklərin əldə edilməsinə həvəsləndirilir.

Problemlə təlimin pedaqoji cəhətdən təhlili zamanı görə bilərik ki, bu zaman *şagirdlərin öyrənmə üçün təşkili* əsas şərtlərdəndir. Bu zaman müəllimlər qarşısına qoyulan əsas tələb şagirdlərin əməkdaşlığının təşkil edilməsidir. Bu zaman onlar problemi birgə tədqiq edir, hesabat aparırlar.

Bu deyilənlərin həyata keçirilməsi prosesində şagirdlər *öyrənmə qruplarına* ayrılır. Müəllim problemlə əlaqədar tədqiqat aparmaq üçün hər qrupa mövzu üzrə eyni səviyyəli müxtəlif tapşırıqlardan ibarət paylama materialları və ya layihələr verir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdləri qruplara bölərkən zəif və ya güclü şagirdlər bir qrupda olmasın, həmçinin qruplar müəllim tərəfindən şagirdlərin marağına görə, könüllü şəkildə və ya müəllimin özü tərəfindən təşkil oluna bilər.

Tədrisin gedişində şagirdlər problem haqqında *ehtimallarını irəli sürməklə problemin həlli yollarını* tapmış olurlar. Bu zaman şagirdlər həlli yollarının üzə çıxarılması üzrə təkliflər irəli sürürlər və müəllim qeyd olunan bütün ideyaları qəbul edir və dəyərləndirir.

Problem əsaslı öyrənmə zamanı dərslərin gedişinin son mərhələsi olaraq *problemin həlli prosesi təhlil edilir və dəyərləndirilir*. Bu mərhələnin gedişində müəllim şagirdlərə onları dərslərin gedişində irəli sürdükləri düşüncələri və fəaliyyətlərini təhlil etməyə istiqamətləndirir. Problem əsaslı öyrənmədə çətinliklərin aradan qaldırılması yolunda şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Problemlə təlimin müvafiq çətinliyin yaranmasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlər arasında olduğu kimi, müəllim və şagird arasında da eyni hüquqlu vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu da dərslərin ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq daha maraqlı keçməsinə şə-

rait yaradır. Artıq müəllim şagirdləri obyekt kimi deyil bir subyekt kimi qəbul edir. Problemlə təlim mühitində müəllimin rolu problem qoymaq, onun həllinə istiqamət vermək, şagirdlərin rolu isə tədqiqat aparmaq, kəşf etməkdir. Bəzən yaradılmış problemlə vəziyyət irəli sürülmüş ziddiyyətin həllinə Müasir təhsilin ən mühüm şərtlərindən biri olan problemlə təlim artıq ümumtəhsil məktəblərində bir çox dərslərin tədrisində geniş istifadə olunaraq şagirdlərin təlim prosesində daha fəal iştirak etməsi və maraq göstərməsinə şərait yaradır. Problemin yaradılması müəllimlərin səyi nəticəsində Şagirdlərin daha ətraflı öyrənmə, məlumat və müstəqil axtarışa olan ehtiyacları üçün marağın necə inkişaf etdirilməsi məsələsidir. Problemlə təlim əsasında yaranan problemlə Şərait orta məktəb şagirdlərinin idraki fəaliyyətini aktivləşdirmək və bilikləri müstəqil şəkildə əldə edərək dərinləşdirmək üçün bir vəsaitdir.

— Problemlə təlim – təlim prosesində çətin vəziyyətin yaradılması ilə şagirdləri bu çətinliyin həllinə yönəldilməsi prosesidir. Bu zaman müəllim tərəfindən çətin ziddiyyətli vəziyyət yaradılaraq şagirdlər passiv fəaliyyətdən aktiv fəaliyyətə cəlb olunur. Bu da şagirdlərdə problemin həlli məqsədi ilə müstəqil tədqiqat aparmağa imkan verir. Yaranmış bu vəziyyət şagirdlərdə zehni bacarıqlar inkişaf etdirir.

— Problemlə təlimin məqsədi bu qeyd olunanlarla yanaşı şagirdlərdə dünyagörüşünün, yaradıcılıq bacarıqlarının, müstəqil dərk etmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində ibarətdir. Beləliklə, problemlə təlim həm pedaqoji praktikanın həm də didaktikanın inkişafının ən yeni səviyyəsidir.

— Təlim prosesinin fəallaşdırılması ideyası uzaq keçmişə dayanır. Hələ ilk tədris proseslərində şagirdlərin idraka və ya fikri fəallığa yönəltməklə bu zaman tədris materiallarının daha yaxşı və uzun müddət yadda qalmasına, həmçinin istənilən fənn üzrə obyekt, hadisə və prosesləri daha yaxşı qavramağa, onların məzmununu və mahiyyətini başa düşməyə imkan verir.

Təlim prosesində problem yanaşma şagirdlərin hafizəsini deyil, təfəkkürünün güclənməsinə, onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşması və dərslərin əvvəlcədən sonunadək fəal iştirak etməsinə şərait yaradır. Problemlə vəziyyət əvvəlcədən planlı şəkildə yaradılaraq şagirdləri zehni istiqamətdə axtarışa yönəltməkdir. Müasir dövrdə dərslər məhz yeni mövzunun, nəzəri materialların şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti nəticəsində mənimsəməsi və praktikada tətbiq etməsi əsasında qurulur.

Problem yaranan zaman dərslərin prosesində iki cəhət vardır:

➤ Obyektiv cəhət – bu cəhətə belə izahat gətirmək olar ki, irəli sürülən problemin həll edilməsi nəticəsində bizdən tələb edilən naməlum olanı tapmaq əsas götürülür.

➤ Subyektiv cəhət – qarşıya qoyulmuş ziddiyyətli məsələ və ya qarşıya çıxan çətinliyi aradan qaldırmaq üçün şagirdlərin hazır olması vəziyyətidir.

Yeni mövzu əsasında tədqiqat aparan şagirdlər əlavə olaraq nə qədər yeni şeylər öyrənmiş olurlar. Həmçinin əvvəl bildikləri məlumatları yenilənmiş olurlar. Məktəbdə aldığı təhsil bəzən kifayət etməyib, şagirdlərin öz fəaliyyətinə əsaslanaraq fərdi formada təhsil almağına, öz fəaliyyətə ehtiyac vardır. Bu da şagirdlərdə həm dünyagörüşünün həm də informasiya çoxluğunda onlardan baş çıxarmaq, informasiya ilə işləmək, ona lazım olan məlumatları seçmək bacarıqları formalaşır. Şagirdlərin bu cür fəaliyyəti onlarda müstəqil təhsil almaq kimi fəaliyyətin formalaşmasına imkan yaradır.

Müasir təhsil sisteminin verdiyi tələblər əsasında qurulan dərslərin təlim nəticələri də müsbət hal kimi özünü göstərir. Metodiki bacarığa malik olan hər bir müəllim tədris zamanı yaradılan problemlə məsələlərin həlli üçün şagirdləri hazırlamalıdır. Müəllim şagirdlərə əsasən nəyə diqqət yetirməyi, nəticəyə çatmaq üçün hansı yolla getməyi, tədqiqatçı kimi axtarışı öyrətməlidir.

➤ Coğrafiyanın tədrisində problemlə şəraitə əsaslanaraq qurulan dərslərdən əldə olunmuş nəticələrə əsasən, dərstdə problemlə bir vəziyyət yaradılması şagirdlərdə bu kimi təsirlərə səbəb olur:

- Bu zaman onlar dərslə daha çox maraqla yanaşırlar;
- Problemlə həlli istiqamətində yollar axtarmağa çalışaraq fərziyyələr yaradır, onları irəli sürür və sübut etməyə çalışırlar;
- Bu şagirdlərdə axtarıclıq bacarığını formalaşdıraraq məlumatı daha yaxşı və uzun müddətli dərk etməsini təmin edir;
- Şagird mövcud təcrübəsinə, bilik və bacarığına güvənir, problemlə ona tək cə bilik əldə etmək üçün deyil, həqiqətən də maraqlı olmasına şərait yaranır;
- Müəllimin problemlə formalaşmasında yaradıcı yanaşaraq problemlə şəraiti yaratması, şagirdlərdə də yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirir. Beləliklə şagirdlər qeyri-standart hallarda çıxış yolu tapmağı bacarırlar.
- Problemlə şərait şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun qurulur. Bu zaman şagirdlər öz səviyyələrinə, qabiliyyətlərinə uyğun məsələləri həll etməyə çalışırlar. Bu da onlarda öz bacarıqlarını daha yaxşı ortaya çıxarmağa imkan verir.

Coğrafiya dərslərində problem şəraiti yaradarkən müəllim mövzuya uyğun problem qoyur, yeni mənbələr və şərtləri izah edərək, məntiqi düşüncə zəncirini ortaya qoyur. Şagirdlərdə maraqla yaratmaq üçün onlara izah etmədən qabaq əyləncəli bir tapşırıq verə bilər. Məsələn, VIII sinifdə “Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri” mövzusunda keçərkən: Yer qabığının hərəkətdə olan litosfer tavalarından ibarət olduğunu qeyd edərək, litosfer tavalarının hərəkət nəzəriyyəsinə yaradır. İrəli sürülən nəzəriyyə doğru olmalı və Vegenerin nəzəriyyəsinə əsasən sübuta yetirilməlidir. Dərslə bu formada yanaşaraq başlamaqla şagirdləri daha ətraflı düşünmək, təhlil etmək, fikir yürütmək, sübut etmək kimi bacarıqları inkişaf edir. Onlar litosfer tavalarının hərəkət səbəbi, onun nəticələri, buna əsasən nəzəriyyəni özləri dərk edərək sübut etmiş olurlar. Bununla da həmçinin şagirdlər həm yeni bilik əldə edirlər, həm də dərslə prosesində aktiv fəaliyyət göstərməklə dərslə daha maraqlı və rəngarəng olmasına imkan yaradırlar. Bu zaman müəllim dərslə quran biri olsa da lakin dərslə gedişində sadəcə olaraq şagirdləri istiqamətləndirən, onlara yol göstərən biri kimi çıxış edir.

Təlimdə problemlə yanaşmanı həyata keçirərkən şagirdlərin aktivliyini daha da artırmaq üçün təlim zamanı müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə etmək mümkündür. Bu həm yeni materialların öyrənilməsi, həm şagird təlim prosesi boyu fəal olmaları, biliklərinin daha da yaxşılaşdırılması, yoxlanılması üçün əlverişlidir.

Coğrafiya dərslərində problemlə təlim yaratmaq imkanları çox genişdir. Şagirdlər tərəfindən tədqiq olunan təbii obyekt, hadisə və proseslərin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla, onların hər biri problem olaraq qəbul edilə bilər. Dərslərin bu formada qurularaq keçirilməsi tək cə aşağı siniflərdə deyil yuxarı siniflərdə də tətbiq edilir və bu şagirdlərdə səmərəli effekt göstərir. Bu dərslə prosesi şagirdlərin düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, müstəqil bilik səviyyəsinə formalaşdırmaq, problemlə şəkildə öyrənməyi həyata keçirmək kimi bacarıqları inkişaf etdirir. Problemlə şəraitin yaradılması ilə qurulan dərslə yalnız yeni bacarıqlara və dərin biliyə nail olmaq deyil, həmçinin böyük miqdarda praktik işlərlə seçilir. Şagirdlər öyrənəcəyi nəzəri coğrafi materialları praktik cəhətdən tətbiq etməklə və ya müşahidə etmək, müxtəlif coğrafi təlim vasitələrindən istifadə etməklə müstəqil şəkildə öyrənirlər. Belə ki, şagirdlər hər yeni mövzunu artıq sinifdə özləri tədqiqat aparmaqla öyrənir və ev tapşırığı kimi müəllim onlara dərslə mövzusunda uyğun müxtəlif iş forması üzrə müəyyən tədqiqat işi, layihə, müşahidə aparmaqla

və s. kimi verir. Bu zaman şagirdlərin özlərinin müstəqil fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri materiallar daha yaxşı və uzunmüddətli yadda qalır. Problem situasiyanın yaradılması zamanı, şagird tədqiqatçı mövqeyində özünü tapır, onlara təqdim olunmuş problemin həlli istiqamətində düşüncə tərzini inkişaf etdirir, öz qərarlarını, fərziyyələrini, yeni şərtləri ortaya qoyur, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir.

Həm fiziki, həm də iqtisadi coğrafiya dərslərinin tədrisində şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirən problemlə təlimin təşkili üçün geniş imkanlar vardır.

Fiziki coğrafiya dərslərində fiziki coğrafi obyekt və hadisələri daha yaxşı qavramaq üçün mövzulara uyğun problemlə vəziyyət təşkil etməklə şagirdlərin coğrafi biliklərin əldə etmək istiqamətində aktiv fəaliyyət göstərməsi üçün imkan yaradılır. Bunun üçün müxtəlif mövzular üzrə tapşırıqlar verməklə irəli sürülən problemlə situasiyalar nəzərdən keçirək:

Səbəblər əsasında yaranan münasibətlərə əsaslanan tapşırıqlar; Coğrafiya ilə tədqiq edilən obyekt və proseslərin xüsusiyyətləri adətən səbəblər və təsirlərin kompleksi ilə nəticələnir. Buna görə də bu cür tapşırıqlar təlimdə geniş yayılmışdır. Bu zaman şagirdlər müstəqil şəkildə müxtəlif cür məlumatlar seçə bilər və bilikləri müxtəlif yollarla tətbiq edə bilərlər. Digər təhsil subyektləri də daxil olmaqla tapşırıqlar problemlə xarakter daşıyır. Bu cür tapşırıqlar fiziki coğrafiya dərslərinin tədrisində problemlə şərait yaradılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, Avrasiyanı öyrənərkən, onun daxili ərazilərə getdikcə təbiətində hansı dəyişikliklər baş verir? Bunun üçün şagirdlərin qarşısına problem qoyulur və onlara bu problemin həlli istiqamətində ən azı 8–9 səbəblər qeyd etmələri təşkil edilməlidir. Bu zaman şagirdlər bu problemi həll etmək üçün müxtəlif formada – tək, cüt, qruplarla və s. müxtəlif bilik mənbələrindən istifadə etməklə, dərslərin tədrisində daha fəal olmaqla, müəllimin istiqamətverici köməyi ilə həll yolları axtarıb tapırlar.

Elmi fərziyyəyə əsaslanan tapşırıqlar. Bu cür problemlə tapşırıqlar irəli sürməklə, müəyyən bir hipoteza ortaya qoyaraq şagirdlərə öz fikirlərini ifadə etməkdən, onun elmi və praktik əhəmiyyətini əsaslandırılması təşkil edilir. Məsələn, Yerdəki iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar mövzunun tədrisində şagirdlərin qarşısına qoyulan qlobal səviyyədə problemlə bağlı öz fərziyyələrini sübut etməkləri tələb edilir.

Problemlə təhsil təcrübəsində, dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyasını öyrənmə prosesində dərslərdə çoxsaylı problemlər yaratmaq mümkündür. Bunun əsasında şagirdlərin iqtisadi coğrafi məlumatların əldə edilməsi istiqamətində müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Bu məqsədlə bir neçə problemlə vəziyyəti nəzərdən keçirək.

— Problemlə vəziyyətin birinci variantı kimi, şagirdlərin biliklərinə əsaslanan, sualları cavablandırmaq üçün lazım olan məlumatlar arasında ziddiyyətə əsaslanan tapşırıqlar verilir. Bu ziddiyyətin həlli bir qayda olaraq, əvvəllər əldə edilmiş məlumatların seçilməsi və yenidən qurulması, yeni zehni və ya praktik fəaliyyət üsullarının tapılması və tətbiqi ilə bağlıdır.

— İkinci variantı isə nəzərdən keçirilmiş prosesə xas olan obyektə, fenomenə əsaslanan problemlə vəziyyətlər yaratmaq olar.

— Üçüncü variant, dialektik birlik və qarşıdurmaların mübarizəsini əks etdirir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq təlim prosesində problemlə yanaşma şagirdləri dərslərin boyu tədqiqatın aparılmasına, axtarıcılıq qabiliyyətinin inkişafına və onlarda yaradıcılıq vərdislərinin formalaşmasına sövq edir.

Hazırki, dövrdə təhsilin məqsədlərinin dəyişdirilməsinin əsas tendensiyası tək cə peşəkar bilik və bacarıqlara deyil, həmçinin həyatı və peşəkar əhəmiyyətli vəzifələri həll etmək üçün şagirdləri fəaliyyətə sövq etməkdir. Dövlət və cəmiyyət təhsil sistemini daha demokratik və təsirli görmək istəyir. Bu, peşə təhsildə sinfin fəaliyyətini artırmaq və şagirdin müstəqil işinin

təşkili üçün vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də artıq təhsilin müasir metodlarından istifadə etməklə problemlə tədris təşkil etmək təhsil prosesində aparıcı istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Coğrafiyanın tədrisi zamanı da problemlə təlimin yaradılması təsadüfi, yalnızca tədris xarakterinə deyil, həqiqətən də şagirdləri əsl tədqiqatçı coğraf kimi inkişafına şərait yaratmalıdır. Problemlə təlimdə bu imkanları həyata keçirməyə kifayət qədər imkanlar vardır. Coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin idraki fəaliyyətinin təmin edilməsində problemlə təlim mühüm rol oynamışdır. Belə ki, yaranan problemlər tədris prosesində dərslərin müxtəlif mərhələlərində yarana bilər. Bu səbəbdən yaranacaq bu cür problemləri beş hissəyə bölək:

Tədris prosesində yaradılan problemlər əsasən sinif mühitində həyata keçirilir. Lakin buna baxmayaraq problemlə təlimi nəinki sinifdə həmçinin sinifdən kənar vaxtlarda da yaratmaq mümkündür. Belə ki, coğrafi müşahidələr, təcrübələr, ekskursiyalar zamanı şagirdlərin qarşısına aparılacaq tədqiqat işi ilə bağlı problem qoyulur. Şagirdlər bu problemin həlli ilə bağlı fəaliyyətə cəlb olunur. Sinifdən kənar təlim zamanı şagirdləri dərslə cəlb etmək sinif mühitinə nisbətən çətin olur, çünki şagirdlərin diqqətini yayındıran çox obyekt olduğundan elə problem irəli sürülməlidir ki, bu şagirdləri dərslə tam cəlb edə bilsin.

Təlim prosesində problem yaratmaqla şagirdlərin fəaliyyətinin təşkil edilməsi yalnızca fəal dərslərin mərhələlərində deyil, eyni zamanda dərslərin üzərində işləməklə də təşkil etmək olar. Belə ki, müasir kurikulum əsasında yaradılmış dərslərin vəsaitlərində mövzunun sonunda fəaliyyətə aid blokda "Öyrəndiklərinizi yoxlayın" adlı hissədə verilmiş problemlə tapşırıqların həlli əsasında da şagirdlərin aktiv fəaliyyətini təşkil etmək olar. Verilmiş bu cür problemlə tapşırıqlar əsasən yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirmək və həmçinin onların mövzu ilə bağlı yeni məlumatları nə dərəcədə mənimsədiyini və bu bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə istifadə olunur.

Əgər şagirdlərə çox tapşırıq verilsə çalışmaq lazımdır ki, onlar bir-biri ilə əlaqəli, əməkdaşlıq etməklə işləməyi öyrənsin. Müəllim öz fasilələri funksiyalarına amal etməlidir. Belə ki, problemlərin həlli istiqamətində şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət etməlidir. Həmçinin nəzər yetirilməlidir ki, məlumatın müzakirəsi zamanı şagirdlər bir-birini dinləsin, bir-birinin fikrinə hörmət etsin, öz fikirlərini bildirməkdən çəkinməsin. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün müəllim şagirdlərə vaxt qoyur. Bəzən bir qrup şagird tapşırıqları vaxtından əvvəl və ya gec yerinə yetirir. Tapşırığı vaxtından əvvəl yerinə yetirən şagirdlər üçün əlavə fəaliyyətlər təşkil etmək lazım gəlir. Bu cür fəaliyyətlərə: müxtəlif layihələr, şagirdlərin öz təfəkkür və diqqətlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif materiallar və s. aiddir. Metodiki bacarığa malik olan fasiləçilər tədqiqatın gedişi mərhələsində onlara verilmiş tapşırıqları vaxtından əvvəl bitirən şagirdləri fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün digər geri qalan şagirdlərə kömək etməyə yönəldirlər. Dərslə zəif iştirak edən şagirdlərin fəaliyyətlərini daha da aktivləşdirmək üçün onların qarşısına nisbətən asan yeni problemlə məsələlər qoymaqla bu istiqamətdə fəaliyyətə alışdırmaq lazım gəlir. Bu cür problemlə situasiyaların həllində müəllim zəif şagirdlərə digərlərinə nisbətən daha çox vaxt qoyur.

— Coğrafiya dərslərinin tədrisində dərslərin daha maraqlı və effektiv keçməsinə təmin edilməsi əsasında yaradılan problemlə vəziyyət yaratmaqla şagirdlərdə coğrafiya xəritələri üzərində iş, qlobus üzərində hesablamaların aparılması, mahalda, meydançada və ya ekskursiyalar zamanı aparılan müşahidələr aparmaq bacarıqları formalaşdırır. Şagirdlər artıq bir tədqiqatçı ruhunda formalaşırlar.

Problem əsasında qurulmuş dərslərin əsas məqsədi şagirdlərə biliyi hazır şəkildə vermək olmayıb, o şəraiti yaradır ki, şagirdlər özləri məlumatları müxtəlif mənbələrdən axtararaq və ya

müəllimin köməyindən istifadə edərək əldə etsinlər. Bu səbəbdən şagirdlər dərsin əvvəlindən sonunadək tədqiqatda, fikir mübadiləsində, müzakirədə iştirak edirlər. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, problemlə təlim zamanı yaradılan vəziyyət müasir dövrün tələblərinə cavab verən yaradıcı, müstəqil düşünən şəxsiyyət yaratmağa imkan verir.

Məqalənin aktuallığı. Mövcud təhsil sistemində yaradıcı bacarığa malik olan şəxslər yetişdirmək üçün problemlə təlimin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə də məhz bu mövzuya həsr olunduğundan onu aktual hesab edə bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə problemlə təlimin mərhələləri və onların spesifik xüsusiyyətləri, həmçinin pedaqoji üstünlükləri göstərilir, problemlə öyrənmənin təşkilinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir, şagirdlərin coğrafi bilikləri əldə etmək sahəsində aktiv fəaliyyət göstərməsi üçün onlara müxtəlif mövzular üzrə tapşırıqlar verməklə irəli sürülən problemlə situasiyalar nəzərdən keçirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Bakı, 2006.
3. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). Bakı, 2010.
3. N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Z.İmrani. Coğrafiya: 11-ci sinif: Metodik vəsait). Bakı: Bakınəşr, 2018.
- 4 Y.Qəribov, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Ş.Hümbətova, T.İsmayılova. Coğrafiya: 7-ci sinif: Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014.

Д.М. Алескеров, Дж.К. Аббасова

Проблемное обучение на уроках географии является движущей силой познавательной деятельности студентов

Резюме

Уроки, основанные на проблемах, не только дают учащимся готовые знания, но и побуждают их искать информацию из различных источников и при необходимости пользоваться помощью своего учителя. Все это, в конечном итоге, позволяет развить творческую, независимую мыслящую личность, отвечающую требованиям современной эпохи. В статье рассматриваются этапы проблемного обучения и их особенности для достижения этих целей, а также определяются ключевые вопросы проблемного обучения. В то же время рассматриваются проблемные ситуации с распределением заданий по различным темам, что позволяет ученикам активно работать над получением географических знаний.

D.M. Alaskarov, J.Q. Abbasova**Problem-based learning in geography lessons is the driving force of students' cognitive activity****Summary**

Problem-based lessons not only provide students with ready-to-use knowledge, but also inspire them to seek information from a variety of sources and use the help of their teacher if needed. All this, in the end, allows us to develop a creative, independent thinking personality that meets the requirements of the modern era. The article examines the stages of problem learning and their specific features to achieve these goals, and identifies key areas for problem learning. At the same time, problematic situations in which students are tasked with a variety of topics in order to enable students to work more effectively in the field of geographical knowledge are considered.

Redaksiyaya daxil olub: 30.10.2019